

MIKS *MUST* ON *MUST* JA *VALGE* *VALGE*

Eesti viipekeele värvinimedest

LIIVI HOLLMAN

Sissejuhatuseks

Pärast seda kui Brent Berlin ja Paul Kay (1969) määratlesid värvinimede universaalid, on uuritud ja kirjeldatud väga paljude keelte värvinimesid. Berlini ja Kay teooria kohaselt on täielikult väljaarenenud põhivärvinimede süsteemiga keeles kokku 11 põhivärvinime: *valge*, *must*, *punane*, *roheline*, *kollane*, *sinine*, *pruun*, *lilla roosa*, *oranž* ja *hall*. Seejuures ilmuvad värvide põhinimed keelde kindlas järjekorras (Berlin, Kay 1969: 2–3). Viipekeelte põhivärvinimesid on suhteliselt vähe käsitletud. Olemasolevad uurimused kinnitavad aga, et viipekeelte puhul kehtivad samad seaduspärasused, mis verbaalsetes keeltes (Woodward 1989: 148; Nonaka 2004: 750; Nyst 2007: 96). Artikli eesmärgiks on keskenduda eesti viipekeele värviviibete võimalikule päritolule.

Viipekeeltest ja eesti viipekeelest

Viipekeeled on visuaal-motoorsed keeled, mida produtseeritakse käte, keha ja näo koostöös viipleja ees asuvas nn viiperuumis ning mida võetakse vastu visuaalselt (Laiapea, Miljan, Sutrop, Toom 2003: 25). Viipekeelte leksikaalseks ühikuteks on viiped. Tähendust eristavat funktsiooni kannavad viipe moodustamisel käekuju, viipe moodustuskoht, liigutus ning peopesa ja sõrmede suund. Erinevates eesti viipekeele fonoloogilise süsteemi kirjeldustes on välja toodud 36–38 käekujufoneemi, 23–27 moodustuskohta ning 26–29 liigutust (Toom, Trükmann, Hollman 2006). Enamasti kombineeruvad foneemid samaaegselt, kuid esineb ka lineaarset järjestust (käekuju, liigutus ja moodustuskoht esitatakse üheaegselt, kuid viibe võib alata ja lõppeda erinevas moodustuskohas või erineva käekujuga, viipes võib esineda kaks või enam samaaegset või järjestikust liigutust jne). Eesti viipekeele sõnaraamatus (Toom 1988) kirjalikult fikseeritud 383 viipe võrdluses on produktiivseimaks moodustuskohaks neutraalruumiks nimetatud viiperuumi piirkond, mis paikneb viipleja keha ees, näost veidi allpool. Domineerivad vertikaalsed allapoole suunatud liigutused (Püvi 2006: 26, 28).

Vastupidiselt üldlevinud arusaamisele viipekeelest kui kunstlikult loodud universaalsest kommunikatsioonisüsteemist on viipekeeled eri maade kurtide kogukondades tekkinud ja arenenud loomulike iseseisvate keeltena. Eesti kurtide kogukond, arvult ligikaudu 1400–1500 inimest, kasutab omavahelises suhtlemises eesti viipekeelt. 1. märtsist 2007 kehtima hakanud keeleseaduse redaktsioonis tunnustatakse eesti viipekeelt iseseisva keelena, mille

kasutamist ja arengut riik soodustab. Viibeldud eesti keelt (eesti viipekeelee viipeid ja sõrmendeid kasutades visualiseeritud eesti keelt) aga defineeritakse kui eesti keele esinemiskuju. Eesti viipekeel on registreeritud ka maailma keelte andmebaasis „Ethnologue” rahvusvahelise koodiga ESO (Sutrop 2000a).

Müüt, et viipekeeled on universaalsed, ei ole aga tekkinud tühjalt kohalt. Erinevate viipekeeli võrdlevate uuringute tulemused näitavad, et visuaalsete keeltena alluvad nad mitmesugustele ühtsetele seaduspärasustele. Bencie Wolli 1983. aastal läbi viidud 15 viipekeelee 257 viipepaari võrdluse tulemused näitasid, et keskmine sarnaste viibete protsent oli kahes viipekeeles 35–40%. Keelte puhul, mis on ajalooliselt seotud, oli aga sarnasuse protsent veelgi kõrgem: 80% briti viipekeelee (BSL) ja austraalia viipekeelee (Auslan) ning 60% ameerika viipekeelee (ASL) ja prantsuse viipekeelee (LSF) puhul (Kyle, Woll 1985: 167–169). Seejuures on viipekeeled mõjutatud pigem just teistest viipekeeltest, mitte niivõrd piirkonnas kasutatavast suulisest keelest.

Et Eestis on kurtide haridus oma algsed mõjutused saanud eelkõige saksa traditsioonist ning hilisem aeg on Eesti kurtide kogukonna viinud lähemalt kokku vene kurtide kogukonnaga, võiks ajaloolisele teadmisele toetudes suhestada ka eesti viipekeelt kas saksa või vene viipekeelega. Viimast peetakse prantsuse ja ameerika viipekeelte harru kuuluvaks (Zeshan 2005: 559). Oletust vene viipekeelee mõjust eesti viipekeeleele kinnitab Liisi Taniroo bakalaureusetöö raames läbi viidud eesti ja vene viibete võrdlus: sarnaseid viipeid oli 61,5% (123 identset viibet 200-st) (Taniroo 2007: 23).

Olulisi sarnasusi tuuakse välja ka viipekeelte grammatilises ülesehituses. Jim Kyle ja B. Woll on kirjeldanud näiteks, kuidas ameerika viipekeeles markeeritakse verbi liigutuse iseloomuga aspekti ja modaalsuse väljendamisel, kuidas eitust inkorporeeritakse verbi ning kuidas küsimusi mittekäeliselt markeeritakse briti viipekeeles, prantsuse viipekeeles ja vene viipekeeles (Kyle, Woll 1985: 170). Eesti viipekeelee puhul on seni uuritud vaid üksikuid valdkondi. Siiski võib olemasolevatele uuringutele toetudes mõne paralleeli teiste viipekeeltega tõmmata. Samamoodi nagu eespool mainitud viipekeeltes väljendatakse eesti viipekeeles korduvat ja kestvat tegevust verbiviipe kordamisega ning viipe pikema hoiuga. Lühiajalist tegevust seevastu katkestatud viipega (Trükmann 2006: 56). Kui aja väljendamisel on eristatud kaheksat ajaliini, mille trajektoori mööda liikudes viipele aja mõõde antakse, siis eesti viipekeeles täheldatakse neist viie kasutamist (Trükmann 2006: 55). Põhjalikumalt on eesti viipekeelee puhul kirjeldatud ka viipekeeltele omast omadussõnalise laiendi inkorporeerimist põhiviipesse (nt *suur korv* ja *väike korv* artikuleeritakse ühe viipega, vastavalt suurema või väiksema liigutusega: KORV_SUUR, KORV_VÄIKE) (Miljan 2001: 175).

Eesti viipekeelee teaduslik uurimine sai alguse 1980. aastate lõpus, mil eesti viipekeelt hakati kirjeldama Tartu Ülikoolis (aastatel 1989–1990) ja Porkuni Kurtide Kooli viipekeelee keskuses (aastatel 1991–1992). 1988. aastal ilmus esimene eesti viipekeelee sõnastik „Kõnelevad käed” (Toom 1988) ja 1990. aastal lisandusid sellele Regina Toome „Abimaterjale eesti viipekeelee omandamiseks” ning Kai Kivisilla ja Regina Toome „Eesti kristlikud viiped”.

Viipekeelte leksikast

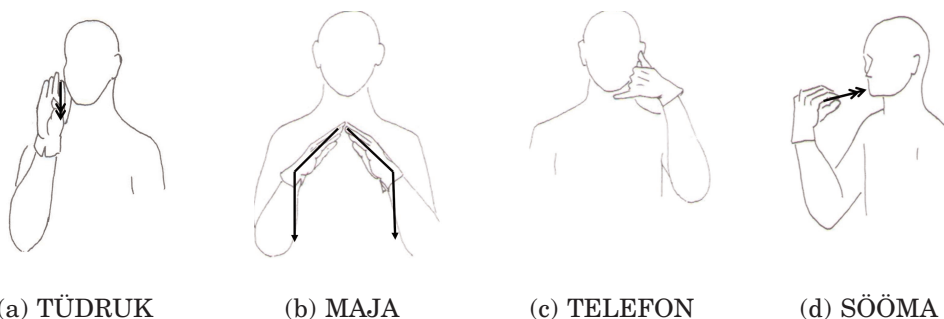
Uued viiped ilmuvad viipekeeltesse mitmel erineval viisil sarnaselt suulise keele sõnadega. Viipekeelte ruumilisusest ja visuaalsusest tingituna on aga visuaalsel sümboolikal viipekeelte leksikas oluliselt suurem roll kui häälikusümbboolikal suulises keeles.

Viipekeeltes tekib pidevalt uusi viipeid, osa neist jääb kasutusse, osa kaob. Viiped tekivad olemasolevate viibete baasil tähendusvälja laienedes ning muutudes, olemasolevate viibete kombineerimisel liitviibeteks ning viipetuletuse kaudu. Viipekeeled laenavad viipeid teistest viipekeeltest ning suulisest keelest. Viimaste puhul on sillaks sõrmendamine ning tulemuseks sõrmendviiped, kus suulise keele sõna sõrmendatakse, nn initsialiseeritud viiped, kus viibe moodustatakse vastava sõna esitähe sõrmendi käekujuga, või sõna otsetõlge viipekeelde (eesti viipekeeles näiteks: ÕPETAMA+JÕUD tõlgituna eestikeelsest sõnast *õppejõud* või MERI+SIGA eestikeelsest sõnast *merisiga* jne).

Eri viipekeelte sarnaste viibete suhteliselt kõrge osakaalu üks põhjusi on kindlasti viipekeelte kui ruumilis-visuaalsete keelte võimalus visuaalselt motiveeritud viibete loomiseks, kus referendi ja seda tähistava viipe vormi vahel on ilmselge sarnasus. Kui keele kasutajad ise sageli ei teadvusta enam viipe vormi visuaalset motiveeritust, siis näevad ja püüavad viipe vormile ja tähendusele seost omistada viipekeele kui teise keele õppijad. Samal ajal on viipekeeltes ka palju arbitraarseid viipeid ning viipeid, mis on küll kord ikoonilise viipena keelde tekkinud, kuid mille vorm on nii muutunud, et motiveeritust võib tõestada vaid diakrooniliste uurimustega (Laiapea 2007: 45).

Brita Bergman on rootsi viipekeele viibete visuaalset motiveeritust uurides jaotanud viiped alljärgnevalt: a) arbitraarsed viiped, b) motiveeritud viiped, c) kaudselt motiveeritud viiped (Laiapea 2007: 46–47).

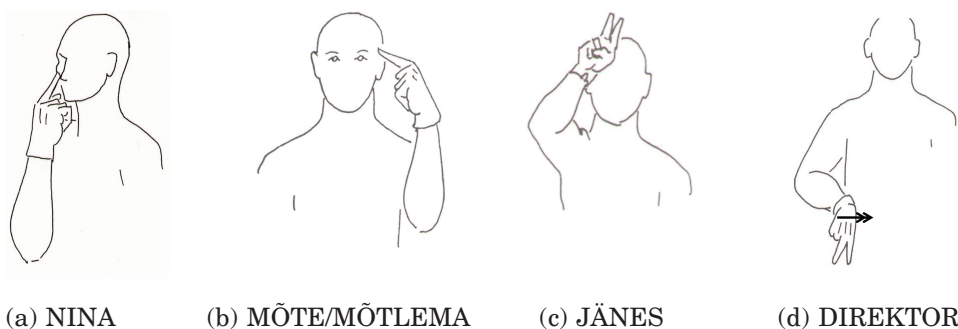
Kui arbitraarsetes viibetes puudub referendi ja seda tähistava viipe vormi nähtav sarnasus (näiteks eesti viipekeele TÜDRUK, joonis 1a), siis motiveeritud viibetes on sarnasus leitav. Seejuures järgib motiveeritud viipe vorm kas referendi välist kuju liikumist, liigutust või olemasolevat suhet (kõrval, peal, all). Referendi vormi järgimisel joonistatakse referendist pilt, kasutades selleks erinevaid käekujusid (näiteks eesti viipekeele MAJA, joonis 1b) või võtab käekuju ise referendi rolli (näiteks eesti viipekeele TELEFON, joonis 1c). Kui on võimalik, siis esitatakse tegevus või liigutus ise (näiteks söömist imiteeriv liigutus viipe SÖÖMA puhul, joonis 1c; viipe KÄTT_TÖSTMA puhul tõstetakse käsi ja viipe KUKALT_KRATSIMA puhul imiteeritakse kukla kratsimise liigutust jne) või esitatakse objekti hoidmine, liigutamine või liikumine (näiteks briti viipekeele viipe HARI/PÜHKIMA puhul pühkimise liigutus, KIRJUTAMA puhul pliiatsi hoidmise liigutus, viipe AUTO puhul rooli keeramise liigutus jne) või sellega seostuv tegevus (Sutton-Spence, Woll 1998: 174–176; Kyle, Woll 1985: 114).

Joonis 1. Eesti viipekeeles arbitraarseid ja motiveeritud viipeid: TÕDRUK, MAJA, TELEFON, SÖÖMA.*

Otsese motiveerituse üks vorme on ka osutamine (eesti viipekeeles näiteks kehaosade viiped: SILM, KÕRV, NINA, mis moodustatakse vastavale kehaosale osutades (joonis 2a) või isikulised asesõnad SINA, MINA, MEIE, NEMAD, mille puhul osutatakse isikutele viiperuumis). Abstraktsemate mõistete puhul (AEG, MÕTE) võib viibe osutada kohale, mis antud mõistega assotsieerub (Sutton-Spence, Woll 1998: 175) (näiteks eesti viipekeeles MÕTE ja MÕTLEMA, joonis 2b).

Kaudse motivatsiooni puhul ühendab viipe vormi ja referenti mingi baaselement, mis on referendile omane või iseloomulik ning millest viibe on motiveeritud. Viibe on seejuures ikooniline baaselemendi, mitte referendi suhtes (Laiapää 2007: 68). Baaselemendiks võib olla terviku osa (näiteks eesti viipekeeles JÄNES, mis on motiveeritud jänese kõrvadest, joonis 2c) või referendile iseloomulik omadus (näiteks eesti viipekeeles DIREKTOR motiveerituna kunagi direktorile iseloomulikust võtmekimbust vööl, joonis 2d).

Joonis 2. Eesti viipekeeles motiveeritud viipeid: NINA, MÕTE/MÕTLEMA, JÄNES, DIREKTOR.

Vahur Laiapää järgi (2007) võib eesti viipekeeles täheldada ka kolme tüüpi viipeid, mis on kaudselt motiveeritud suulisest eesti keelest.

* Kõigi artiklis esitatud jooniste autor on Jüri Laumets.

1. Viiped, mis on motiveeritud eesti keele häälikuõpetuses kasutatavatest meetoditest (õhuvoolu kontrollimine peopesaga *h* hääliku hääldamisel on aluseks viibete MAHL, HAAPSALU, joonis 3, ja HIIUMAA tekkimisel; nimetis-sõrme asetamine ninale vibratsiooni tunnetamiseks nasaalide hääldamisel on saanud aluseks kuunimetuste JUUNI ja JUULI eristamisel, ninale osutatakse ka kohanime NÕMME puhul (Laiapea 2007: 71; Paaes 2002: 159).

MAHL/HAAPSALU

Joonis 3. Eesti viipekeele suulisest eesti keelest motiveeritud viipeid: MAHL/HAAPSALU.

2. Motiveerituse baaselemendiks on eestikeelse sõna algustäht ning viibe moodustatakse vastava sõrmendi käekujuga (Laiapea 2007: 71). Sel viisil tekkinud initialsiseeritud viiped on küllaltki levinud ka teistes viipekeeltes (ameerika viipekeele värvinimed *BLUE*, *GREEN*, *YELLOW* moodustatakse vastava ingliskeelse sõna algustähe käekujuga randmest pööramisega). Eesti viipekeeles on initialsiseeritud viipeid näiteks kohanimede (NARVA), nädalapäevade (TEISIPÄEV, KOLMAPÄEV, NELJAPÄEV) ja värvinimede seas (LILLA, ORANŽ).

3. Motivatsiooni baasiks on eestikeelse vaste homonüüm, näiteks kutsekool: KUTSUMA+KOOL (Laiapea 2007: 72), linnahall: LINN+HALL (värv).

Vahur Laiapea kasutab otsese ja kaudse motiveerituse eristamiseks termineid *ikoonilisus* ja *motiveeritus*. Kui ikoonilisus rõhutab viipe vormi ja referendi otsest sarnasust, siis motiveeritus viitab kaudsele seosele (Laiapea 2007: 66).

Erinevates viipekeeltes esineb käekujusid ja viipe moodustuskohti, mis võivad kanda kindlaid tähendusi. Briti viipekeeles moodustatakse mitu emotsioonidega seotud viibet rinnal, kognitiivsete protsessidega seotud viiped aga moodustatakse enamasti meelekohal (Kyle, Woll 1985: 114). Sama tendents on selgelt näha ka eesti viipekeeles: ARMASTUS (joonis 4a), VIHA, KURBUS, RÕÕM jt viiped moodustatakse rinnal, viibete TEADMA, MÕTLEMA (joonis 4b), MÕISTMA, PLANEERIMA, UNISTAMA moodustuskohaks on aga meelekoht.

Briti viipekeeles võib teatav käekuju kanda ka vastavalt *headuse* ja *halvaga* seotud tähendusi (Kyle, Woll 1985: 115).

(a) ARMASTAMA

(b) MÕTLEMA

Joonis 4. Eesti viipekeeles erinevaid tähendusi kandvate viibete moodustuskohiti: ARMASTAMA, MÕTLEMA.

Sõnaliikide eristamisel lähtutakse viipekeeles vormitunnuste asemel pigem sellest, mida viibe tähistab (objekti, tegevust, olemist, protsessi, omadust) (Laiapea 2007: 48). Nii võib näiteks eesti viipekeeles omadussõnalisi viipeid määratleda adjektiividena vaid semantikast lähtudes, sest puuduvad morfoloogilised või süntaktilised kriteeriumid eristamiseks neid noomenitest. Samal ajal esineb semantilistest kriteeriumidest lähtudes adjektiivideks liigitatavaid viipeid, mis on modifitseeritavad aspekti väljendamiseks ning mis seeläbi lähenevad pigem verbidele (Miljan 2001: 174). Siiski täheldatakse mõnes viipekeeles liigutuskomponendi eristavat funktsiooni ühesuguse käekuju ja moodustuskohaga noomenite ja verbide puhul (Sutton-Spence, Woll 1998: 109). Ameerika viipekeeles puhul räägitakse noomeni tuletamisest verbist viipetüve reduplikatsiooniga (Valli, Lucas 2000: 55) ja sel juhul võib rääkida ka viipeklassist sõltuvast viipe vormi erinevusest.

Viipekeelte leksikaalsetest muutustest

Viipekeelte dokumenteeritud ajalugu on kogu maailmas suhteliselt lühike ning seetõttu on ka oletused viipekeelte leksika ajaloolisest muutusest ja arengust sageli üsna vägivaldsed. Esimene eesti viipekeeles sõnaraamat ilmus 1988. aastal (Toom 1988) ning seetõttu on äärmiselt keeruline teha oletusi eesti viipekeeles kasutatavate viibete päritolu kohta. Siiski on nende viipekeelte baasil, millel on mõnevõrra pikem dokumenteeritud ajalugu, välja toodud seaduspärasusi, mis kirjeldavad viipekeelte leksika ajaloolisi muutusi. Nancy Frishberg (1975) on võrrelnud ameerika viipekeeles viipeid, mida prantsuse teadlased kirjeldasid XIX sajandi alguses ja keskel, 1918. aastal ilmunud Joseph Schuyler Longi käsiraamatus toodud fotode ja kirjeldustega ning ameerika tänapäeva viipekeeles viibetega, võttes aluseks William C. Stokoe 1965. aastast pärinevad ameerika viipekeeles kirjeldused, ning tuli järeldusele, et ikoonilised viiped muutuvad ajas järjest arbitraarsemaks. Viipe üksikute parameetrite (käekuju, viipe moodustuskoha, liigutuse, peopesa ja sõrmede suuna) osas tähendab see ökonoomsemaks ja lihtsamaks muutumist nii viibete moodustamisel kui ka nende tajumisel. Seejuures koondub kogu leksikaalne informatsioon kättesse (ja käte liikumisse), keha ja näo liikumise olulisus väheneb. Et muutumine toimub lihtsamate vormide suunas, siis kaldu-

vad viiped omandama ja säilitama ühe püsiva kuju. N. Frishberg on viibete muutumises välja toonud järgmised seaduspärasused.

1. Kahekäeviibetes, kus mõlemad käed on aktiivsed või üks käsi on viipe moodustuskohaks, omandavad mõlemad käed ühesuguse käekuju. Viibetes, mis on algselt olnud ühekäeviiped, kuid on nüüdseks muutunud kahekäeviibeteks, toimub teise käe liikumine algse liigutusega sümmeetriliselt ning sama käekujuga, millega moodustati esialgne viibe. On ilmne, et kahe käe sümmeetriline liikumine kergendab viipe artikulatsiooni, võimaldades liigutuste üheaegset programmeerimist (Frishberg 1975: 699–701). Lihtsam on ka viipe visuaalne tajumine, eriti kui kahekäeviibe moodustatakse viiperuumi perifeerses piirkonnas (Johnston, Schembri 2007: 104).

2. Moodustuskoha muutumine:

1) viibete puhul, mis moodustatakse kontaktis näoga, muutuvad kahekäeviiped ühekäeviibeteks, viipe moodustukoht näol nihkub tsentrist perifeeriasse;

2) viibete puhul, mis moodustatakse kaelast allpool või – veelgi täpsemalt – viibete puhul, mille moodustamine ei toimu kontaktis näoga, muutuvad ühekäeviiped kahekäeviibeteks, viipe moodustukoht nihkub üles ja keha keskosa poole (Frishberg 1975: 703).

Sama seaduspärasust kinnitavad ka teiste viipekeelte ühe- ja kahekäeviibete moodustuskohade võrdlused. Austraalia viipekeeles enam kui 3000 uuritud viipest on pea, näo ja kaela piirkonnas moodustatud viibete hulgas 78% ühekäeviiped, keha ees ja kehaga kohtaktis moodustatud viibetest on aga ühekäeviipeid vaid 30,5% (Johnston, Schembri 2007: 103).

Ameerika viipekeele näitel liiguvad kehal moodustatud viiped keha keskosa suunas ning nii on viiped *LIKE*, *PLEASE* (MEELDIMA), *FEEL* (TUNDMA) ja *LOVE* (ARMASTAMA) liikunud kõik algselt moodustuskohalt südame juurest keha keskosa poole. Kui algselt olid viiped motiveeritud kultuurile iseloomulikust emotsioonide ja südame assotsiatsioonist, siis ameerika tänapäeva viipekeeles on nende moodustuskohad täiesti neutraalne (Frishberg 1975: 704). Viipe *WRONG* (VALE) moodustuskohad on aga liikunud suult põsele (Valli, Lucas 2000: 171). Briti viipekeeles siirduvad viiped, mis algselt moodustati vasakul käsivarrel, pigem labakäele, ning viiped, mis algselt moodustati näo ülasosas või meelekohal, peast eemale (Kyle, Woll 1985: 121).

Viipe moodustuskoha muutumise seaduspärasused on ilmselgelt tingitud asjaolust, et suheldes jälgivad viiplejad eelkõige üksteise nägu, mitte käsi ning nii on viipleja näo piirkond visuaalselt kõige paremini tajutav (Johnston, Schembri 2007: 102). Viipleja keha ees artikuleeritud viiped on seetõttu pigem sümmeetrilised kahekäeviiped, samal ajal kui näo piirkonnas moodustatud viiped on oluliselt detailsemad ja pigem ühekäeviiped. Viipe moodustuskoha siirdumine näo keskelt perifeeriasse aga vabastab suu ja silmad grammatilise informatsiooni ja intonatsiooni edasiandmiseks viiplemisel.

3. Liitviibetes integreerub viipe mõlema osa käekuju või liigutus üheks käekujuks või liigutuseks. Mõnel juhul liitviibe lüheneb, kaks viibet sulavvad ühte ning nende moodustuskohad lähenevad teineteisele. Kui liitviipe osi on võimatu üheks sujuvaks viipeks niiviisi integreerida, et viipe moodustamine on ökonoomne ja selgesti tajutav, kaotab liitviibe enamasti ühe osise (Frishberg 1975: 707–708). J. Kyle ja B. Woll räägivad siinkohal duaalsuspiirangust, mille kohaselt viiped, mis sisaldavad mis tahes parameetri osas

kahte erinevat elementi (kahte erinevat käekuju, moodustuskohta või liigutust), on keerulisemad kui viiped, mis sisaldavad iga parameetri osas vaid ühte elementi, ning kaks elementi on keerukuse ülemine piir. Seetõttu võib viibete muutumisel eeldada kahe moodustuskoha taandumist üheks, kahe käekuju sulandumist üheks, kahe liigutuse integreerumist üheks (Kyle, Woll 1985: 118–119).

4. Ikooniliselt arbitraarsusele üleminekul on oma osa protsessil, kus viibete artikuleerimisel koondub kogu leksikaalne informatsioon vaid kättesse. Ameerika viipekeeles on arvukalt viipeid, mille moodustamisel kasutati algselt viipe koostisosana ka keelelisi näosignaale, keha liikumist ning ümbritseva keskkonnaga kontakti loomist, kuid milles tänaseks on kogu leksikaalne informatsioon taandunud vaid käte liikumisse (Frishberg 1975: 711). Keelelised näosignaalid ja keha liikumine on aga endiselt olulised grammatiliste tähenduste edastamisel.

Viipekeelte värvinimedete etümoloogiast

Victoria Nyst on uurinud ja kirjeldanud Adamorobe viipekeelt¹ ja muuhulgas ka värvinimesid ning ta on välja toonud võimalused, kuidas värvinimed viipekeeltes tekivad (Nyst 2007: 91–92).

1. Tuletamine: tüüpiliselt teatavat värvi kandva objekti viipe tähenduse laienemine viitamaks sellele värvile.

2. Osutamine: viidatakse konkreetset olemas olevale objektile ümbritsevas keskkonnas. Mitmes viipekeeles moodustatakse värvinimi osutusega kehaosale, mis on tüüpiliselt seda värvi (kulmud, hambad, huuled).

3. Suulise kõnekeele sõnade artikuleerimine: koos üldistava värviviipega kasutatakse suulise keele vastava sõna artikuleerimisel tekkivat suupilti.

4. Initsialiseeritud viiped: viiped, mis sisaldavad suulise keele vastava sõna esimese tähe/tähtede sõrmendi käekuju.

5. Arbitraarsed viiped: viiped, milles puudub eespool mainitud motiveeritus.

Osutusest tuletatud värviviibete tüüpilisi näiteid on ameerika viipekeeles PUNANE ja MUST, mis on algselt olnud osutused huultele ja kulmudele. Tänaseks on viiped aga leksikaliseerunud ja erinevad formaalselt osutavast liigutusest (Nyst 2007: 92). Juba W. C. Stokoe kirjeldab viipeid MUST, VALGE ja PUNANE arbitraarsete viibetena, vastandades neid nii ameerika kui ka prantsuse viipekeeles esinevatele initsialiseeritud värviviibetele (SININE: B – BLUE, KOLLANE: Y – YELLOW, ROHELINE: G – GREEN) (Stokoe 2005: 163). Objekti viipe tähendus on laienenud objekti tüüpilisele värvile ameerika viipekeele viipes ORANŽ (= APELSIN) (Woodward 1989: 146).

Ban Khoris viipekeeles² on kolm põhivärvinime: MUST, VALGE ja PUNANE. Kõiki teisi värve tähistatakse kas konkreetsetes keskkonnas olemasoleva-

¹ Ghana idaosas Adamorobe külas kasutatav viipekeel, millel on ligikaudu 3400 kasutajat. See on väga kõrge päriliku kurtuse osakaaluga piirkond, ligikaudu 15% elanikkonnast on kurdid.

² Tai kirdeosas kasutatav viipekeel, umbes 1000 kasutajat, peetakse isoleeritud viipekeeleks.

le objektile osutamisega või kui see võimalus puudub, siis ühega olemasolevatest värvinimedest. Ka kõik kolm põhivärvinime moodustatakse kehaosadele osutamisega: juustele MUSTA puhul, hammastele VALGE puhul ja huulele PUNASE puhul. Hoolimata osutamisest viipe moodustamisel on need kolm viibet aga täielikult leksikaliseerunud, kuigi ajalooliselt on tegemist ikooniliste viibetega (Nonaka 2004: 750–751).

Adamorobe viipekeeles kasutatakse VALGE, MUSTA ja PUNASE viipeid, mis moodustatakse kõik ühesuguse käekuju ja liigutusega, kuid neid eristab suupilt. Viipe reduplikatsiooniga on aga võimalik väljendada värvi intensiivsuse astet. Viiped KOLLANE ja ROHELINE põhinevad vastavat värvi objekti viibetel (BANAAN PEHME või RASV KANA kollase tähenduses ning LEHED või BANAAN KÕVA vastavalt rohelise tähenduses). Kui 'pehme banaan' kollase tähenduses on kasutusel ainult Adamorobe viipekeeles, siis 'kana rasv' kollase tähenduses ning 'lehed' ja 'kõva banaan' vastavalt roheli- se tähenduses on kasutusel ka akani keeles, kohalikus suulises keeles (Nyst 2007: 95–96).

Eesti viipekeeles värvinimedele etümoloogiast

Eesti viipekeeles värvinimedele uurimine toimus 2005. aasta suvel ning see koosnes kolmest osast vastavalt Ian Davise ja Greville Corbett' välimeetodile (Sutrop 1995: 798–799; 2000b: 147–148; 2002: 58):

1) esmalt paluti keelejuhil nimetada nii palju värvinimesid, kui talle meelde tuleb;

2) seejärel kontrolliti *City University* testiga keelejuhi värvinägemisvõimet;

3) viimasena näidati keelejuhile 65 värvitahvlit juhuslikus järjekorras ning paluti nimetada, mis värvi need on.

Kõik testid viidi läbi loomulikus, võimalikult hajutatud päevavalguses, ilma tugevate varjude ja otsese päikesevalguseta. Nii nimetamiskatse kui ka nimeandmiskatse videosalvestati ning seejärel transkribeeriti videolt hilisemaks analüüsiks, kasutades eesti viipekeeles transkriptsiooni süsteemi (Toom, Trükmann, Hollman 2006). Taustinformatsiooni saamiseks täideti iga keelejuhi kohta lühike ankeet, kus märgiti ära tema vanus, sugu, elukoht ja päritolu, haridus ja haridustee (missuguses kurtide koolis õppinud), amet, kuulmispuude sügavus (kurtus, nürmus), esimene keel ning vanus, millal keelejuht hakkas õppima eesti viipekeelt.

Uurimuses osales 50 kurti erinevatest Eesti piirkondadest: Tallinnast, Tartust, Pärnust, Võrust ja Rakverest. Keelejuhtide hulgas on erineva haridusliku taustaga mitmesuguste ametite esindajaid. Enamik uurimuses osalenutest on täiesti kurdid (76%), 24% on kuulmisjäägiga või identifitseerivad end pigem vaegkuulja kui kurdina. Kõik küsitletud kasutavad suhtlemisel eesti viipekeelt, kuid vaid 16% on kurtide vanemate lapsed. Lisaks sellele on 14%-l uurimuses osalenud kuuljate vanemate kurtidel lastel olnud ligipääs eesti viipekeelesse enne kuulmispuuetega laste õppeasutusse õppima asumist, eelkõige seetõttu, et nende peres kasvas ka teisi kurte õdesid-vendi. Ülejäänud 70% puutusid viipekeelele kokku 2.–14. eluaastal kurtide lasteada või kooli õppima asudes. Kuna üldiselt on ligikaudu 90% kurtidest lastest sündinud kuuljate peredesse (Kyle, Woll 1985: 25), siis võib öelda, et kuigi enamik

uurimuses osalenutest ei ole pärit kurtide kogukonna n-ö tuumast, siis esinavad nad sellest hoolimata tüüpilist, oma taustalt ja keeletarvituselt väga heterogeenset viipekeelset kurtide kogukonda.

Kokku nimetasid keelejuhid nimetamiskatses 109 ja nimeandmiskatses 696 erinevat värviviibet, sealhulgas liitviiped. Kahe katse tulemusi kokku võttes võib öelda, et kõige esiletulevamateks värviviibeteks on eesti viipekeeles PUNANE 1, SININE, ROHELINE, KOLLANE, MUST, VALGE 1, ROOSA/LILLA 1, HALL ja PRUUN. Harvemini esinevad VALGE 2, LILLA 2, ORANŽ ja BEEŽ.

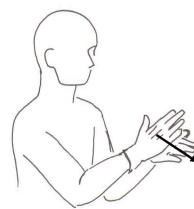
Tüüpiliselt teatavat värvi kandva objekti viipe tähenduse laiendamise kaudu võiks eesti viipekeeles värvinimede uuringu tulemuste põhjal olla eesti viipekeelde tekkinud viibe PRUUN (joonis 5a). Peaaegu identne on ka eesti viipekeeles viibe KOHV (joonis 5b), mis 1988. aasta sõnaraamatu põhjal moodustatakse küll paari väikese erinevusega (käte asend teineteise kohal, mitte peal; liigutus on suurema ulatusega; viipe PRUUN puhul võib ringliigutus olla asendatud ka edasi-tagasi liigutusega). Kuigi viibe KOHV omakorda on siiani äratuntavalt motiveeritud tüüpilisest kohvi jahvatamise liigutusest, on väga raske öelda, kas tegemist on eesti viipekeeles viibega. Sama viibe on KOHVI tähenduses kasutusel ka näiteks ameerika viipekeeles, soome viipekeeles ja mitmetes teistes viipekeeltes. Vene viipekeeles aga tähendab viibe just PRUUNI, seetõttu võib eesti viipekeeles kasutusel olev PRUUN ka juba laienenud tähendusega olla laenatud vene viipekeelest.

(a) PRUUN

(b) KOHV

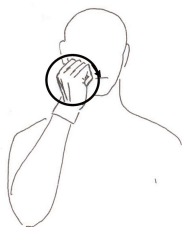

(c) VALGE 2/PUHAS

Joonis 5. PRUUN, KOHV, VALGE 2/PUHAS.

Tähenduse laienemisega on ilmselt tegemist ka viipe VALGE 2 puhul (joonis 5c). Sama viibe kannab eesti viipekeeles tähendust PUHAS, VALGE; selles tähenduses kasutasid seda vaadeldava uurimuse järgi otsustades aga enamasti Pärnu piirkonna vanemad kurdid. Enim esiletuleva viipe VALGE 1 (joonis 7b) kasutajad seevastu olid aga nooremad keelejuhid erinevatest Eesti paikadest.

Osutamisest kui otsese motiveerituse ühest vormist on eesti viipekeel tuletanud ilmselt viipe PUNANE 2 (joonis 6a), mis on selle uurimuse tulemustele toetudes siiski väga harv. Viibet kasutasid enamasti vanemad inimesed

(a) PUNANE 1

(b) PUNANE 2

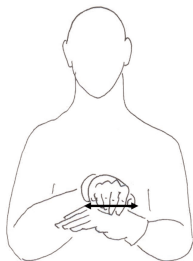
Joonis 6. PUNANE 1, PUNANE 2.

(keskmise vanusega 60 aastat). Sama viibe samas tähenduses on kasutusel ka vene viipekeeles ja ameerika viipekeeles, mistõttu ei ole võimalik päris kindlalt öelda, kas viibe sarnasus on pigem tingitud loomulikust tendentsist tähistada punast värvust huultele kui selle värvi tüüpilistele kandjatele osutades või on see keelte omavahelise mõju tulemus. Eesti viipekeeles tähendab sama viibe ka veini ja veinipunast.

PUNANE 1 (joonis 6a), mis moodustatakse A või F-i käekujuga põsel ning mille artikuleerimine jätab seega suu vabaks, oli nimetamiskatses kõige esiletulevam viibe ning nimeandmiskatses MUSTA järel teisel kohal. Viibe on väga sarnane soome viipekeeles viipega ROOSA (VAALEAPUNAINEN) ning ilmselt motiveeritud põsepunale osutamisest. Kahe erineva punase viipe kasutamine sõltub ka värvi kandjast: kui abstraktse värvitahvliga seostub eelkõige PUNANE 1, siis näiteks jookide iseloomustamisel kasutatakse kindlasti varianti PUNANE 2.

Käeselja valgele ja pruunikale nahale osutamisega seostatakse keele kasutajate selgituste põhjal ka viibete PRUUN/BEEŽ (joonis 7a) ja VALGE 1 (joonis 7b) teket.

Eesti viipekeeles viibe ROHELINE ja selle erinevad variandid näivad aga illustreerivat N. Frishbergi kirjeldusi viipe vormi diakroonilisest muutumisest. Et viipe oletatavasti kõige algupärasem variant (neutraalruumis

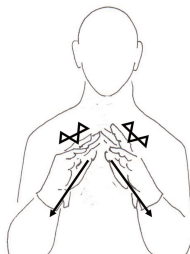
(a) PRUUN/BEEŽ

(b) VALGE 1

Joonis 7. PRUUN/BEEŽ, VALGE 1.

kaarja liigutusega alt üles moodustatud kahekäeviibe) on identne viipega JÕULUD, siis võib oletada, et viibe on algselt olnud motiveeritud rohelisest jõulukuusest. Viibet kasutasid enamasti Pärnust ja Tartust pärit vanemad kurdid (keskmise vanus 61 aastat). Mõlemas katses oli selle viipevariandi osakaal teistega võrreldes kõige väiksem (22,5%). Viibe moodustati enamasti kahe käega, nimeandmiskatses artikuleeriti viipe seda varianti vaid 9,9%-l juhtudest ühe käega. Kõige sagedasem oli aga viipe ROHELINE see variant, mille moodustuskoht on liikunud ülespoole ning mis artikuleeritakse lihtsama diagonaalse liigutusega ülevalt alla (joonis 8). Seda viibet kasutasid kesk-ealised kurdid (keskmise vanusega 42 aastat). Ka see oli enamasti kahekäeviibe, nimeandmiskatses moodustati viibe kõikidel juhtudel kahe käega, vaid 6,4%-l juhtudest moodustati viibe nimeandmiskatses ühe käega. Nooremad kurdid (keskmise vanusega 27 aastat) kasutasid enim aga kolmandat varianti: viibe on liikunud näo ette ning on oletatavasti muutumas ühekäeviipeks (39,5%-l juhtudest nimeandmiskatses moodustati viibe juba ühe käega).

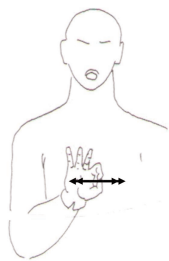
ROHELINE

Joonis 8. ROHELINE.

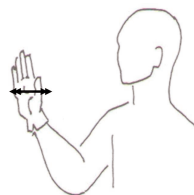
Initsialiseeritud viibete näideteks on eesti viipekeele värvinimedes ORANŽ (joonis 9a), mis moodustatakse O käekujuga, BEEŽ (joonis 9b), mis artikuleeritakse B käekujuga, ja L-i käekujuga moodustatav LILLA 1. Kuigi kõigi nende värvuste tähistamiseks on kasutusel ka arvukalt teisi viipeid (kuus erinevat viibet nii lilla kui ka oranži tähistamiseks), on eesti keelest motiveeritud variandid selle uurimuse tulemuste põhjal kõige levinumad. Kuigi BEEŽ moodustatakse B käekujuga, võib viibe olla tuletatud ka viipest HELE.

Vene viipekeele laenuks tuleb ilmselt pidada viipeid KOLLANE (joonis 10a) ja SININE (joonis 10b). Eespool mainitud eesti ja vene viipekeele viibete Swadeshi nimekirja alusel tehtud võrdlev uuring sisaldab andmeid ka nende kahe keele mõne värvinime kohta. Swadeshi nimekirjas on viis põhivärvinime: *must*, *valge*, *punane*, *roheline* ja *kollane*. Eesti ja vene viipekeeles on neist identne vaid viibe KOLLANE (Taniroo 2007: 23). Käsitletava uurimuse tulemuste põhjal ühtib vene viipekeele sõnaraamatu variandiga ka eesti viipekeele SININE.

Viipe KOLLANE käekuju, liigutus ja moodustuskoht viitavad seejuures ameerika viipekeele viipele KOLLANE (Y-i käekuju viipest *YELLOW* või J-i käekuju prantsuse viipekeele viipest *JAUNE*), kuigi ameerika viipekeeles on

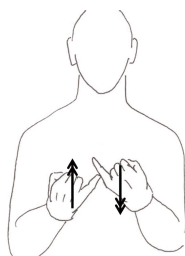
(a) ORANŽ

(b) BEEŽ

Joonis 9. ORANŽ, BEEŽ.

tegemist ühekäeviipega, eesti ja vene viipekeeles on KOLLANE aga kindlasti kahekäeviipe. Võib oletada, et ka eesti viipekeeles KOLLANE on prantsuse ja ameerika viipekeeles algupära ning on oma algselt moodustuskohalt keha keskossa liikunud ja – nagu neutraalruumis moodustatavatele viibetele omane – kahekäeviipeks muutunud.

(a) KOLLANE

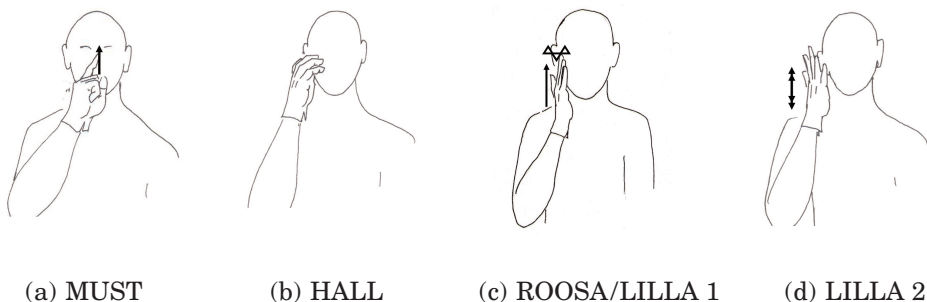

(b) SININE

Joonis 10. KOLLANE, SININE.

Ilma selge algupärata omaviibete näideteks võiks eesti viipekeeles pidada viipeid MUST (joonis 11a), HALL (joonis 11b), ROOSA/LILLA 1 (joonis 11c) ja LILLA 2 (joonis 11d). Viibete MUST ja HALL sagedus on nimetamiskatses niisama suur kui mõistete *must* ja *hall* sagedus, millest võib järeldada, et need viiped on ainsad antud tähenduses kasutatavad viiped. Kõikidel mainitud viibetel ei ole autori teada vormilt ja tähenduselt sarnaseid viipeid naaberviipekeeltes. Motiveerituse puudumine võib aga osutuda vaieldavaks. V. Laiapea arvamuse järgi³ võib viipe MUST puhul olla tegemist eesti keele tähenduste 'must' ja 'määratud' seose ülekandega ja viitega mustale või määratud ninale. Viibe HALL võib aga olla motiveeritud tüüpiliselt halli värvi habemest ja ROOSA/LILLA 1 võib omakorda viidata näo roosaks muutumisele analoogselt viipega PUNANE 1. Niisugusel juhul saab käsitletud värvinimedest arbitraarseks pidada vaid viibet LILLA 2.

³ Vahur Laiapea suuline teade 13. X 2008.

Joonis 11. MUST, HALL, ROOSA/LILLA 1, LILLA 2.

Kokkuvõte

Eesti viipekeele värvinimede päritolu vaatlus annab kinnitust, et Berliini ja Kay teooria kehtib ka eesti viipekeele puhul. Kui esimesena keelde ilmuvate värvinimede hulgas on eesti viipekeeles rohkem omaviipeid MUST, VALGE 1, siis keele arengu hilisematel etappidel ilmuvate värvinimede hulgas tulevad esile pigem teiste viipekeelte laenud (KOLLANE, SININE) ning initialsiseeritud viibete näol ka kohaliku suulise keele laenud (ORANŽ, LILLA 1). Oletatavalt eesti viipekeele algupärast viiped on motiveeritud tüüpiliselt vastavat värvi objektist PUNANE või tekkinud vastavat värvi objekti tähenduse laienemise kaudu (PRUUN, VALGE 2). Erinevates vanusegruppides kasutatavate värviviibete analüüs kinnitab, et eesti viipekeeles kehtivad viibete diakroonilise muutumise seaduspärasused. Nii on näiteks mugandumas viibe ROHELINE, tõustes neutraalruumist visuaalselt paremini tajutavasse piirkonda näo ette ning muutudes seal ühekäeviipeks.

Kirjandus

- Berlin, B., Kay, P. 1969. Basic Color Terms. Their Universality and Evolution. Berkeley: University of California Press.
- Frishberg, N. 1975. Arbitrariness and Iconicity. Historical Change in American Sign Language. – Language, kd 51, nr 3, lk 696–719.
- Johnston, T., Schembri, A. 2007. Australian Sign Language. An Introduction to Sign Language Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kyle, J., Woll, B. 1985. Sign Language. The Study of Deaf People and their Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laiapaa, V. 2007. Keel on lahti. Tähendusi viipekeelest. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Laiapaa, V., Miljan, M., Sutrop, U., Toom, R. 2003. Eesti viipekeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Miljan, M. 2001. Adjectival Modification in Estonian and Estonian Sign Language. Estonian Typological Studies V. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 169–188.

- N o n a k a, N. M. 2004. The Forgotten Endangered Languages. Lessons on the Importance of Remembering from Thailand's Ban Khor Sign Language. – *Language in Society*, nr 33, lk 737–767.
- N y s t, V. 2007. A Descriptive Analysis of Adamorobe Sign Language (Ghana). Utrecht: LOT.
- P a a l e s, L. 2002. Isiku- ja kohanimeid eesti kurtide märgipärimuses. – *Lemmeläht. Pro Folkloristika IX*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 154–167.
- P ü v i, E. 2006. Eesti viipekeelee keroloogiasüsteemi kirjeldus. Tartu. (Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eripedagoogika osakonnas.)
- S t o k o e, W. 2005. Visible Verbs Become Spoken. – *Sign Language Studies*, kd 5, nr 2, lk 152–169.
- S u t r o p, U. 1995. Eesti keele põhivärvinimed. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 797–808.
- S u t r o p, U. 2000a. Estonian Sign Language. – *Ethnologue 1. Languages of the World*, kd 14. Ed. by B. F. Grimes. Dallas, Texas: Summer Institute of Linguistics, Inc., lk 663.
- S u t r o p, U. 2000b. The Basic Color Terms of Estonian. – *Trames*, kd 4 (54/49), nr 1, lk 143–168.
- S u t r o p, U. 2002. The Vocabulary of Sense Perception in Estonian. Structure and History. *Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- S u t t o n - S p e n c e, R., W o l l, B. 1998. The Linguistics of British Sign Language. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
- Z e s h a n, U. 2005. Sign Languages. – *The World Atlas of Language Structures*. Oxford: Oxford University Press, lk 558–559.
- T a n i r o o, L. 2007. Eesti viibete võrdlus vene viibetega Swadesh 200 nimekirja alusel. Tartu. (Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eripedagoogika osakonnas.)
- T o o m, R. 1988. Kõnelevad käed. Eesti viipekeelee sõnaraamat. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti Kurtide Liit.
- T o o m, R., T r ü k m a n n, M., H o l l m a n, L. 2006. Eesti viipekeelee transkriptsioonist. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 285–301.
- T r ü k m a n n, M. 2006. Ajasuhete väljendamine eesti viipekeeles. Tartu. (Magistritöö Tartu Ülikooli eripedagoogika osakonnas.)
- V a l l i, C., L u c a s, C. 2000. Linguistics of American Sign Language. An Introduction. Washington DC: Gallaudet University Press.
- W o o d w a r d, J. 1989. Basic Color Term Lexicalization across Sign Languages. – *Sign Language Studies*, kd 63, lk 145–152.

Why black is *MUST* and white is *VALGE*. On colour terms in Estonian Sign Language

Keywords: basic color terms, sign language, Estonian Sign Language, sign language lexicon

After the basic color term universals were formulated by Berlin and Kay (1969), color terms have been studied in many different languages. Basic color terms in sign languages have not been studied quite so widely, but most of the existing

descriptions come to the conclusion that lexicalization of basic color terms follows the same pattern as is found in spoken languages (Woodward 1989: 148; Nonaka 2004: 750; Nyst 2007: 96). The current paper is focused on color terms in Estonian Sign Language (ESL). Our aim is not to analyze the basicness of the terms but rather to concentrate on their supposed etymology. The analysis demonstrates that the principles of Berlin and Kay do apply to ESL. The terms appearing in a language at its earlier stages of development contain more of native signs (BLACK, WHITE 1), whereas among the terms added later, loans from other sign languages (YELLOW and BLUE from Russian Sign Language) and from spoken language (initialized signs ORANGE and PURPLE) are more salient. The color signs of a (probably) native origin are motivated either by certain objects with the typical color (lips or blush for RED) or by an extended meaning of a sign referring to an object of the typical color (BROWN, WHITE 2). Analysis of the ESL signs used by different age groups confirms the principles of historical changes observed in signs of other sign languages (Frishberg 1975).

Liivi Hollman (b. 1971), MA, Estonian Association of the Deaf; extraordinary researcher, Institute of the Estonian Language; doctoral student of general linguistics, University of Tartu, liivi@ead.ee